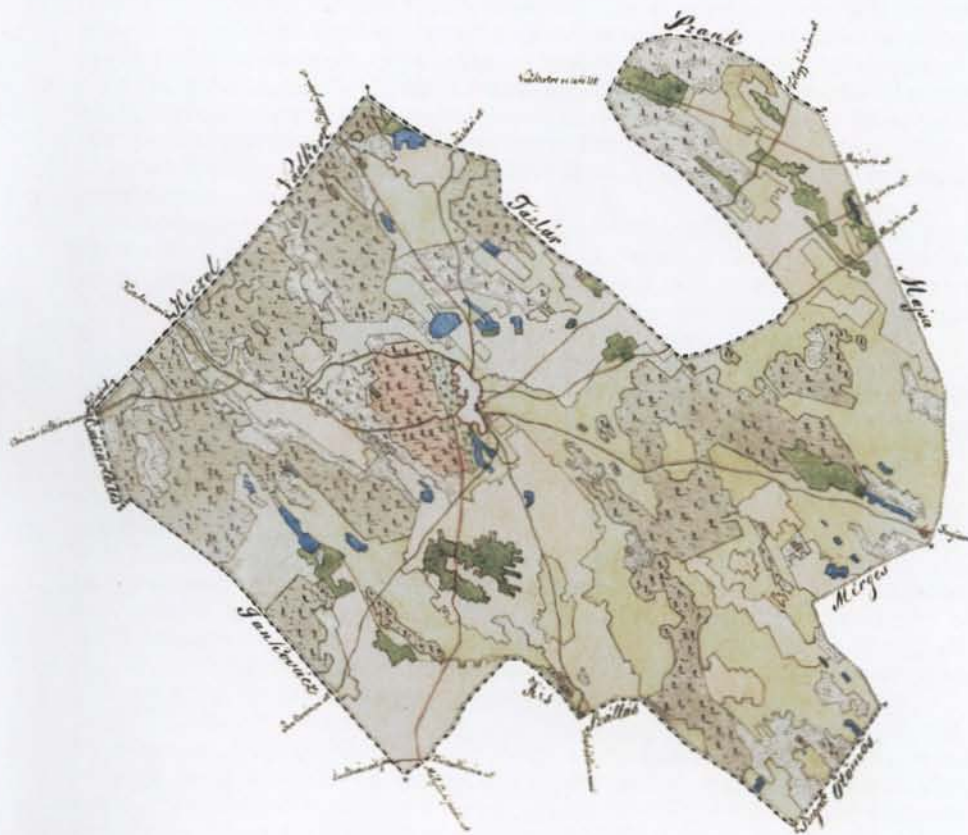

*Kéziratos térképek
Bács-Kiskun megyéből*

Kiállításvezető

Kéziratos térképek Bács-Kiskun megyéből

A kiállítás rendezői:
Sóber Péter
Szabó Bence
Tánczos-Szabó Ágota

Művészeti és műszaki rendező:
Mudri Andor

Felelős kiadó:
Dr. Szabó Attila
levéltár-igazgató

A kiállítás támogatói:
Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat

Dok-Tár Bt.
Kecskemét

Készült: 200 példányban

Kecskemét, 2006

BEVEZETŐ

Egy kis térképtörténet – a hazai kartográfia megszületése

A magyar térképészet kialakulása a 15. századra vezethető vissza, bár a föld tulajdonjogát rögzítő felmérések, határbejárások már a 11. századig visszanyúlhatnak: a legfontosabb domborzati, vízrajzi elemeket, egyéb jellegzetességeket ugyanis részletesen feljegyezték a földtulajdont rögzítő jogbiztosító oklevelekben.

Hunyadi Mátyás és a **Jagellók** királyi udvarában virágkorát élte a humanista-reneszánsz kultúra, fellendült a tudományosság. Az asztronómia, geodézia diszciplínák tökéletesedése Európa-szerte együtt járt a világ megismerésének, a kultúra kiterjesztésének igényével. Ennek alapvető eszköze, eredménye volt a térképészet.

A hazai kartográfia elválaszthatatlanul együtt fejlődött az európai, elsősorban közép-európai, olasz, osztrák, cseh, német és lengyel térképészettel. Bécsi tudós körök közreműködtek az első újkori Magyarország-térkép létrejöttében is, melyet 1514-ben Bakócz Tamás esztergomi érsek titkára, **Lasarus Rosettus** (Lázár deák) vetett papírra.

A mohácsi csatavesztést követően jelentősen átfomálódott Magyarországon a hatalmi viszonyok: a történelmi királyság részekre hullott, a Kárpát-medence középső és déli területein másfél évszázadra állandósult a kis-ázsiai iszlám hatalom fennhatósága. Megváltozott geopolitikai, stratégiai szerepe miatt nagy jelentőségre tett szert a domborzat, vízrajz, településhálózat mind pontosabb megismerése, fel-térképezése. **Lasarus Rosettus** korát meghaladó pontossággal, a részletes felszín-ábrázolás igényével megszerkesztett munkája 1528-ban jelent meg (felirata szerint: „Magyarország térképe négy lapon”), melynek kiadása a későbbi kartográfusok mércéje és példája lett; innen számítjuk hazánk újkori térképészetét. Lázár deák térképe mellett a 16. századbeli kartográfia jeles személye **Honterus János**. Kiemelendő továbbá **Giacomo Gastaldi** kiváló velencei kartográfus 1546-ból származó térképe, mely fényt derít egyes nem lázári forrásokra, mint amilyen az elveszett **Rosselli-féle** térkép. 1556-ban császári utasításra, feltehetően a törökellenes hadiesemények miatt **Wolfgang Lazius** készített Magyarország-térképet 10 lapon, mely jelentős részben szintén a Lázár deák-féle térképre épült. A 17. században az önálló magyar kartográfia megszűnt. Nagyobb formátumú térképészeti munka ebből az időszakból leginkább csak **Hevenesi Gábor** nevéhez köthető, kinek műve („Parvus Atlas Hungariae”) Bécsben jelent meg, 1689-ben.

A 17. században újabb kihívások inspirálták a kartográfia továbbfejlődését: **Müller János**nak, **Marsigli Ferdinánd**nak és **Mikoviny Sámuel**nek nemcsak az volt a szerepük, hogy az ország 18. század eleji képét hitelesen megőrizték, hanem nagyszámú tanítványt is neveltek. A térképészet, tájékozódás mesterfogásait Pozsonyban, Nagyszombaton sajtóította el pl. **Karpe Mihály**, **Fucher András**, **Frics András**, **Ruttky Mihály** és mások, akik szakértelmüket felhasználva megyetérképeket készítettek, folyókat, mocsarakat térképezték fel. A kartográfusok a legtöbb munkát ez idő tájt a birtokaikba visszatérő földesuraktól kapták.

A török hódoltság és az ország visszafoglalása során elpusztult vidékek betelepítése után nagy szükség volt a határok pontos rögzítésére, amihez a határjeleket feltüntető térképek nélkülözhetetlenek voltak. Az állami szolgálatban tevékenykedő mérnökök a kamara és a helytartótanács számára dolgoztak. Fontos szerepet játszottak a telepítések lebonyolításában, a vízszabályozásban, bányák felméréseiben. **Mária Terézia** utasítására az **1770-es évektől** rendszeresítették a megyei joghatóságoknál földmérői státuszokat. A mérnökök alapfeladata volt a megye térképének elkészítése, folyamatos karbantartása, az útépités, a helyi vízszabályozás tervezése, de foglalkoztak határtérképek rajzolásával is.

Az **1767-es** úrbérrendezés végrehajtása, a II. József korabeli, majd a XIX. század második felében elvégzett kataszteri felmérések, a jobbágyfelszabadítás és a tagosítás lebonyolítása, az ország katonai feltérképezése újabb és újabb feladatot jelentettek a kor mérnökei számára. A II. József uralkodása alatt véghezvitt felmérés alapján készült **Neu ezredes** 22 lapos Magyar Királyság-térképe, mely nyilvánosságra azonban csak a 20. században kerülhetett. A 19. század magyar kartográfiaját **Lipszky János** neve fémjelzi, akinek mérnöki pontossága a térképrajzolás terén jelentősen túlhaladta elődeiét. A második nagy katonai felmérés 1806-ban indult, és egészen 1869-ig tartott. A 19. század kilencvenes éveiben megalakuló **Magyar Földrajzi Intézet** térképkiadása meghatározó volt a 20. század első feléig. Az intézetet megalapító **Kogutowitz Manó** olyan szakemberekkel dolgozott együtt, mint **Lóczy Lajos**, **Teleki Pál**, **Cholnoky Jenő**, de rajtuk kívül még sok kiváló geográfus tudós nevét lehetne említeni. A 20. század második felének térképei már döntően az 1954-ben megalakult **Kartográfiai Vállalat** termékei.

A térképábrázolás fejlődése

A térképészet több évszázados fejlődése során sajátos jelrendszert teremtett, mellyel ábrázolni kívánta a földfelszínrészlet domborzati, vízrajzi „mintázatát”, település-hálózatát vagy egyéb, akár ember, akár természet alkotta képződményeit. Az évszázadok során, ezzel párhuzamosan egyre komolyabb mérnöki „háttér munkát” igényelt a térképrajzolás, a jelek egyre absztraktabbá váltak, a valóságos tárgyra, domborzati elemre alakjában, formájában csupán hasonlító szimbólumokká lettek. Ugyanakkor a 19. század magas szintű geodéziai, asztronómiai „teljesítményeit” tükröző, egységesebb térképszerkesztési elveken alapuló munkák egyre kevesebb teret engedtek a térképi ábrázolásban az esztétikumnak, díszítésnek. A régi térképeken a települések jelét karikával szimbolizálták, majd elterjedt az ábrázolni kívánt települések méretét, jogállását tükröző tornyos épület, látképi ábrázolás, de előfordult a kettő kombinációja is. Később megjelentek a városfalakat, megerősített, tornyokat, házakat megjelenítő látványos ábrák is, míg a püspöki szék-helyekre püspöksüveg vagy pásztorbot szimbólum utalt. Ezek a térképeken magas esztétikai igény érvényesült, a tartalom, technikai szakismeret ízléssel, művészi érzékkel párosult.

A térkép címe a 16. századot megelőzően különösebb szerepet nem kapott, díszes betűivel a kartográfiai munka esztétikai, művészi értékét emelte, komolyabb információ csak az ezt követő időszakról hordozott. Ugyanakkor a reneszánsz, majd a rokokó stílusjegyeit viselő térképi ábrázolásokon az ornamentika (allegorikus cso-

portképek, mitológiai alakok), a térképet szegélyező keret és általában a túldíszítettség sok esetben háttérbe szorította a valós domborzatábrázolást, térképi tartalmat.

Egy 1783-ból származó leírás szerint a térképek rajzolását hollóttal végezték. A festéket – a kívánt színárnyalat, tónus függvényében – különböző alapanyagokból keverték ki, melyek aztán sok esetben egyezményessé váltak, széles körben elterjedtek. Fekete tushoz lámpakorom, répacukor és esővíz elegyítésével jutottak, míg a domborzatábrázolásoknál bevett barna színt kávé, illetve leveles dohány esővízben való kifőzésével nyerték. A kiemelt utakat a fekete mellett barnával is jelölték. A vizek ábrázolása kék színnel történt: az úgynevezett berlini kék tónust tulajdonképpen a rézrozsda és a kénsav vegyi reakciója útján hozták létre. A fontos településeket jelölő piros színt, a „kármin” a kaktusz egy egzotikus növényi kártevője, a bibortetű ammóniákos oldatának timsós keverékéből állították elő. Az erdőket jelölő zöld színt a rézrozsda, borkő, cukor és esővíz kombinációja alkotta, melyet olykor (rétek, legelők ábrázolásánál) vörösborral árnyaltak.

Kéziratos térképek

a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárában

A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárában 4,12 iratfolyóméter tesz ki a kéziratos térképek gyűjteménye, melynek évköze 1747-től 1945-ig terjed. Az intézményünk őrzetében álló kéziratos térképek „legjavát”: kartográfiai, történelmi és nem kevésbé esztétikai szempontból nézve a legtöbbet mutató munkákat mutatja be a tárlat. A kiállítás rendezésekor elsősorban nem kronológiai, vagy topográfiai jellemzők szerint csoportosítottuk, hanem településtérképek, gazdasági térképek és infrastrukturális térképek címszavak alá rendszereztük a 18. századtól a 20. század közepéig tartó időszak kartográfiai munkáit. Megtalálható a kiállított térképgyűjteményben intézményünk legrégebb kéziratos térképe, mely feltehetően az 1740-es évtizedben keletkezett (Kecskemét környéki szőlők térképe), a tárlat derékhatát azonban a 18. század végi, 19. századi munkák alkotják. Némiképp kilóg a sorból a kiállítás bevezetőjének szánt két **megyetérkép**: Pest-Pilis-Solt- (1876 után) -Kiskun vármegye és Bács-Bodrog vármegye területét bemutató munka, ugyanis e vármegyék területének egy részéből szervezték meg 1950-ban a mai Bács-Kiskun megyét. Mindkét térkép műves kidolgozású, így annak ellenére, hogy nyomtatással sokszorosított példányokról van szó (kéziratos példányok sajnos nincsenek a BKMÖ Levéltárában), mindenképpen a tárlat elejére kíváncsok. A bemutatásra került térképeknek tetemes hányada szervesen kapcsolódott az ország megyéinek feltérképezéséhez, akár polgári célból (gazdasági térképek, úrbéri rendezés, közigazgatási határrendezések, folyamszabályozások stb.), akár hadászati igényekből kifolyólag. A településeket ábrázoló, infrastrukturális térképek, valamint a gazdasági kartográfiai munkák nem voltak mindig egyértelműen elhatárolhatók. Sok esetben a kiállított térképeket rendszerező munkatársak belátása döntötte el, hogy egy-egy munka mely csoportba került. Egyes nagyobb városokról, mint pl. Kalocsa, Kiskunfélegyháza nincsenek, vagy csak nagyon csekély számban pl. Kiskunhalas esetében lelhetők fel bemutatásra alkalmas kéziratos térképek a levéltárunkban. Így nem véletlen, hogy a tárlat anyaga Bács-Kiskun megye székhelye, Kecskemét térképgyűjteménye felé orientálódott, az arányok ebbe az irányba tolódtak el.

A bemutatott kéziratos térképek elkészítésében nagyon sok szakember vett részt. A geodéták, rajzolók, szerkesztők munkáját egy-egy magasan képzett mérnök vezette, irányította. 1848 előtt a vármegyei, városi mérnökök titulusa juratus geometra (hites mérnök), vagy ritkábban aprobatu mathematicus (kinevezett mérnök) volt, jelezve egyúttal a testületi döntéssel megválasztott mérnökök hitelességét. Az úrbéri összeírások és felmérések megkezdésétől, azaz az 1700-as évek második felétől minden nagyobb uradalomban megjelentek – a térképészeti feladatokkal is megbízott – uradalmi mérnökök. A 19. századközepétől más tisztviselők is foglalkoztak térképészeti felmérésekkel, pl. telekkönyvi irodavezetők, (németül: grundbuch commitsleiter), műszaki tanácsosok.

Az alábbi felsorolás azon szakemberek neveit sorakoztatja fel, akik keze nyoma tetten érhető a kiállított munkákban, nagyjából kronologikus rendben, a térképekről leolvasható mérnöki beosztással: **Georgius Kováts** (hites mérnök); **Joan Fridvalszy**; **Balla Antal** (hites mérnök); **Saátor Dániel** (kinevezett mérnök); **Balla Zsigmond**, **Szalay István** (hites mérnök), **Dobos(i)y Ferenc**; **Báthory Gábor** (telekkönyvi irodavezető); **Battáry Pál** (hites földmérő); **Ladányi József** (városi mérnök); **Csernota Jakab** (cs. kir. mérnök); **Pintér János** (segéd mérnök); **Kobei József** (uradalmi mérnök); **Horváth Farkas** (vezető főmérnök); **Hewessy Károly** (működő hites mérnök); **Mészöly Miklós** (hites mérnök); **Böröcz Mihály** (műszaki tanácsos); **Voigt Ede** (telekkönyvi irodavezető); **Kerekes Ferenc** (törvényhatósági főmérnök).

A téma, a készítés szándéka és nem utolsósorban a rendelkezésre álló anyag alapján három csoportba tagoltuk a kiállítás térképeit: a **gazdasági térképek** kategóriájába került térképek elsősorban a földművelés, erdő- és mezőgazdasági tevékenységhez kötődnek: fellelhető itt az úrbéri telekrendezést, legelő és föld elkülönözést dokumentáló vetület, a mezőgazdasági művelés során kialakított tájgazdálkodási struktúrát, vetésforgót ábrázoló térkép (Kisszállás térképe), valamint az erdő-közbtokosság javait bemutató kartográfiai munka (Papberki). A gazdasági térképek között található a Grassalkovich bárói család bajai birtokait bemutató „Mappát” is.

Az **infrastrukturális-közigazgatási** térképek sorában azon kartográfiai rajzok találhatóak meg, melyek a folyamatszabályozási, településrendezési és -modernizációs munkák során a műszaki tervezési dokumentációhoz kapcsolódtak. A Duna–Tisza-közének legnagyobb szabású vízrendezési munkája a Ferenc-csatorna megépítéséhez kötődött, melynek mérnöki munkáit a Kiss fivérek végezték az 1790-es években. Az impozáns munkálatokat az 1870-es években zárták le. A Kamarás Duna szabályozási, vízrendezési munkáit szemlélteti a tárlat 1870-ből származó térképe.

A városiasodást, urbanizációt szemléltető rajzokat – állapotok, szemléletességük és hiányosságuk folytán – jórészt Kecskemét városának térképanyagából választottuk. Kecskemét városfejlődése, kiemelkedése az agrárvárosok sorából, több évszázados múltra vezethető vissza. A városszabályozási elképzeléseket szemléltetik a közművek létesítésével, utcák, terek kialakításával kapcsolatos térképek.

Az infrastrukturális beruházásokat, vízrendezési munkákat bemutató térképek között tematikailag hozzájuk lazábban köthető térképek is helyet kaptak. A közigazgatás térbeli struktúráját mutatják be például Kecskemét népi iskolai hálózatát, rendvédelmi szerveinek területi autoritását, a választókerületeket stb. ábrázoló térképek.

A **településtérképek** csoportjába kerültek a kiválasztott városok, községek bel-, vagy külterületi részeit ábrázoló rajzok, melyek alapvetően a telekkönyvezés, vagy valamely közigazgatási változás (pl. „Csollos-Pályos” határpere) kapcsán keletkeztek. A napjaink térképi ábrázolásain megszokott domborzati elemeket, a mélységmagasság kontrasztot nem, vagy csak jelképes módon tüntették fel. A díszítőelemek, egy-egy mitológiai alak, címerbe foglalt térképcím, kalligrafikus igénnyel megrajzolt felirat, keret annál hangsúlyosabb szerepet kapott a korai térképeken. A térképszerkesztő, -rajzoló mérnökök számára a települések részletes belteli megoszlása, határuk precíz tagolódásának szemléltetése nagy jelentőséggel bírt. Számítalan értékes információt hordoznak a történészek számára ezek a munkák: a települések jellegére, eredeti szerkezetére, korabeli kiterjedésére vonatkozóan. Olyan jellemvonásokat mutatnak be, amelyek napjainkban már nem, vagy csak nyomokban fedezhetők fel. E tekintetben érdemes összevetni egy, a török kor viszonyait átvészelő település (Solt) valamint egy másik, az elpusztasodott bácskai vidéken a 18. századi betelepítési hullámban életre keltett község (Mélykút) településszerkezeti vonásait.

A településeket bemutató térképek közé soroltuk be „Szabados Kecskemét Városának 1819-dik esztendőben...történet gyűlladása alkalmával megégett részét elő terjesztő eredeti Mappa”-t. A városban 1819. április 2-án tomboló tűz nevezetes maradt, ugyanis Kecskemét belső magját is érintette. A tűzvész által okozott kár tetemes volt, elpusztult ugyanis 419 ház, 7 malom, 2 kaszárnya, leégett a nagytemplom tetőszerkezete, tüzet fogott a városháza, valamint a ferences atyák zárdája és a barátok temploma. A tűz a pusztítást az akkori ún. Mezei kapunál fejezte be.

A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára kéziratos térképeit vázlatosan bemutató kiállítás rendezésekor sok szempontot kellett figyelembe venni: a kiállításra kerülő rajzok mind a szakavatott történész, néprajzos vagy más tudományterületben jártas szakember, mind pedig az érdeklődő látogató számára információt nyújtsanak, „forrásértékűek” legyenek, ugyanakkor – mivel kiállításról van szó – gyönyörködtessenek is, tehát a szakmai követelmények mellett esztétikai élményt is nyújtsanak. Igyekeztünk ezt az egymásra ható, egymást erősítő elképzelést is megvalósítani ezzel a kis kamarakiállítással.

Kecskemét, 2006. január

Szabó Bence
levéltáros

